

Swami Vivekananda Advanced Journal for Research and Studies

Online Copy of Document Available on: www.svajrs.com

ISSN:2584-105X

Pg. 221 - 224

पारिवारिकवातावरणशैक्षिकाकांक्षायाः च सम्बन्धस्याध्ययनं

मनोज चंद्र परगाई

शोधच्छात्रः, शिक्षा शास्त्र विभाग, श्री.ला.ब.शा.रा.सं.विश्वविद्यालयः, नई दिल्ली

प्रो.रजनी जोशी चौधरी

पूर्व आचार्या शिक्षाशास्त्र विभाग, श्री.ला.ब.शा.रा.सं.विश्वविद्यालयः, नई दिल्ली

Accepted: 11/12/2024

Published: 25/12/2024

सारांश

शोधलेखेस्मिन् पारिवारिकवातावरणस्य शैक्षिकाकांक्षायाः च सम्बन्धस्य अध्ययनं कृतम् अस्ति। सामान्यतया दृश्यते यत् पारिवारिकसम्बन्धः, मूलभूतसुविधाः, पारिवारिकप्रोत्साहनम् इत्यादयः कारकाः बालकानां अध्ययनशीलतां बहुधा प्रभावयन्ति। अतः शोधकर्त्रा अनेकप्रकारस्य सम्बन्धिताध्ययनस्य सूक्ष्मावलोकनमकरोत् तथैव प्रकाशितानाम् अप्रकाशितानां च ग्रन्थानां अध्ययनं कृतवान् तथा च स्वीयानुभवानामाधारेण सः ज्ञातवान् यत् पारिवारिकपरिवेशः, छात्रं प्रति परिवारसदस्यानां व्यवहारः तस्य शैक्षणिक-आकांक्षां विकासं च प्रभावितं करोति।

प्रमुख शब्दावली: पारिवारिक वातावरणम्, शैक्षिक आकांक्षां.

प्रास्ताविकम्-

बालकः बाल्यकाले सर्वाधिकं मातापित्रोः संरक्षणे निवसति। पितरौ एव बालस्य भविष्यस्य व्यक्तित्वस्य च निर्मातारौ भवतः। बाल्यकालस्य प्रत्येकक्षणं तयोर्समीपस्थे एव व्यतीतः भवति। पितरौ व्यक्तित्वं, तयोर्समाजिकव्यवहारः, वार्तालापविधिः, परस्परमाचरणं, रुचिरित्यादयः सर्वे बालस्य व्यक्तित्वं प्रभावितयन्ति तथा च एते अपि बालस्य आदर्शाः भवन्ति स अनुकरणं च करोति। मातुः सहयोगं बालस्य कृते दीपवत् कार्यं करोति, यस्य ज्वालाया बालस्य भविष्यं प्रज्वलयति। बालके ये मूल्यानि वयं विकसितुं इच्छामः ते केवलं मातापितृभ्याम् एव प्राप्यन्ते। समसामयिककालः स्पर्धायाः कालः अस्ति। बाल्यकालात् एव पितरौ बालस्य रोजगारविषये चिन्ताम् आरभन्ते। एतादृशपरिस्थितौ पारिवारिकवातावरणं बालस्य शैक्षणिकविकासम् अपि प्रभावितं करोति। परिवारः स्वयमेव अनौपचारिकशिक्षाकेन्द्रं भवति यस्मिन् बालकः समाजे निर्धारितमूल्यानि, आचरणं, व्यवहारं च अवलोकयति तथा च पितरौ विद्यालयः च तस्य गृहं भवन्ति ये बालकं जीवनपर्यन्तं प्रदर्श्य प्रगतिं प्रति नेष्यन्ति। शिक्षाप्रशिक्षणेन सह परिवारे अनुदेशनशिक्षाप्रक्रिया अपि प्रचलति। अतः परिवारस्य सामाजिक-आर्थिक-शैक्षिक-वातावरणैः बालस्य मनसि विशेषः प्रभावः भवति।

यदि मातापित्रोर्मध्ये सौहार्दपूर्णः सम्बन्धः नास्ति तर्हि बालकस्य सद्गुणाः न भवन्ति। एतादृशः सम्बन्धः बालस्य मानसिकविकासं बहु कुप्रभावितं करोति येन कारणेन सः स्वयमेव आत्मविश्वासं जनयितुं न शक्नोति तथा च सः शैक्षिकदृष्ट्या स मन्दः भवति।

अतः पारिवारिकसम्बन्धाः, मूलभूतसुविधाः, पारिवारिकप्रोत्साहनम् इत्यादयः बालकानां अध्ययनशीलतां बहुधा प्रभावितं कुर्वन्ति।

पितरौ बालस्य हृदये यत् प्रतिबिम्बं स्थापयन्ति सः तत् भवितुं प्रयतते। अस्मिन् कार्ये शिक्षकः व्यवहारः, बालस्य रुचिः, सामाजिकार्थिकस्थितिः च महत् प्रभावं जनयति। यदि एते सर्वे कारकाः सकारात्मकाः भवन्ति तर्हि बालस्य शैक्षिकोपलब्धिः उच्चतमा भवितुम् अर्हति। यदा बालकाः अध्ययनं कुर्वन्ति तदा तेभ्यः अभिप्रेरणा, प्रोत्साहनं, प्रतिपुष्टिः च प्राप्तव्यम् यतोहि अस्य शैक्षिकक्रियाकलापेषु व्यवहारे च प्रभावः भवति।

गृहस्य वातावरणं बालस्य प्रारम्भिकशिक्षायाः आधारं भवति यस्मिन् बालकः स्वमातापितृभ्यां अन्यैः परिवारजनैः सह स्वस्य व्यवहारं निर्धारयति। यदा पारिवारिकं वातावरणं स्वस्थं भवति तदा बालस्य सर्वतोमुखी विकासः सम्यक् प्रकारेण भवति। अधिकांशकुटुम्बानां वातावरणं स्वस्थं नास्ति इति दृश्यते। मातापितरौ लघुविषयेषु वाक्यद्वन्द्वं कुर्वन्ति एव। परिवारस्य सदस्यानां जीवनशैली, तेषां प्रवृत्तयः, मनोवृत्तिः, आकांक्षा इत्यादयः बालस्य शैक्षणिकविकासं बहुधा प्रभावितं कुर्वन्ति। यदि एते सर्वे कारकाः स्वीकारात्मकाः भवन्ति तर्हि बालस्य व्यवहारं स्वीकारात्मकं

कर्तुं शक्यते। स्वीकारात्मकचिन्तनेन बालस्य शैक्षिकविकासः आकांक्षाः च बहु प्रभाविताः भवन्ति।

परिवारः बालस्य अनौपचारिकः विद्यालयः यस्मिन् बालकः स्वशिक्षणस्याधारं सज्जीकरोति। एतदर्थं पितरौ बालस्य निहितं सामर्थ्यं ज्ञात्वा तं प्रोत्साहयन्तः। बालकः केवलं सीमितकालं यावत् विद्यालयेन सह सम्बद्धः भवति, अधिकांशः समयः स्वस्य पारिवारिकवातावरणे एव व्ययति। एतादृशे सति न केवलं बालस्य शिक्षा अपितु तस्य अन्यक्षेत्राणां विकासः अपि प्रभावितः भवति इति स्वाभाविकम्।

डॉ. बेनीप्रसादमहोदयानुसारम् "व्यक्तिरपेक्षया परिवारः अधिकं प्राचीनम् अस्ति। व्यक्तिः परिवारे एव जन्म प्राप्नोति, सः परिवारे एव पालितः भवति, एतेन सामाजिकतायाः पाठः अपि शिक्ष्यते। समाजस्य महत्त्वपूर्णः प्राकृतिकः अन्वितिरस्ति। मानवजातेः आदिमसंस्थाश्चास्ति।

वेल्स तथा स्टोर इत्ययोरनुसारम्- यस्मिन् परिवारे स्नेहस्य, सहकार्यस्य, लोकतन्त्रस्य च भावः प्राप्यते तस्मिन् परिवारे तस्य परिवारस्य बालस्य शैक्षिकोपलब्धिः उच्चतमा भवति तथा च बालकः अत्यन्तं सुलभतया सर्वत्र अनुकूलतां प्राप्नोति। विपरीतस्थितौ बालकः बाह्यवातावरणे अनुकूलतां प्राप्तुं असमर्थतां दर्शयति, कष्टं च अनुभवति।

मनुष्यः केवलं पारिवारिक-अनुभवात् एव वैयक्तिकविशेषतां प्राप्नोति। कस्यचित् व्यक्तेः विशेषगुणानां विकासः पारिवारिकवातावरणे तस्य अनुभवानां आधारेण भवति। बालस्य प्रारम्भिकपारिवारिकानुभवानाम् तस्य जीवनस्य विविधपक्षेषु विशेषः प्रभावः भवति। अस्मिन् विषये रेनवरमहोदयः कथयति यत् बालस्य वातावरणे महत्त्वपूर्णानां व्यक्तित्वानां, प्रारम्भे पितरौ पश्चात् परिवारस्य अन्येषां सदस्यानां बालकस्य च अन्तरक्रियायाः कारणेन व्यक्तित्वं निर्मायते।

बालस्य उपलब्धौ मातापितृणां मनोवृत्तेः प्रभावः - साइमण्ड्स (१९३६) इत्यनेन मातापितृभिः स्वीकृतानां अस्वीकृतानां च बालकानां अध्ययनं कृत्वा स्वप्रतिवेदने उक्तं यत् स्वीकृताः बालकाः अस्वीकृतबालानां अपेक्षया अधिकं सामाजिकरूपेण, मैत्रीपूर्णः, विश्वसनीयाः, लोकप्रियाः, प्रसन्नाः, उत्तमशैक्षिकोपलब्धियुक्ताः च भवन्ति। ते प्रत्येकं कार्यं रुचिं लभन्ते तथा च यथार्थसम्बद्धाः सन्ति तथा च सृजनात्मकैः अन्यैः अनेकैः उपयोगिभिः सामाजिककार्यैः आत्मप्रदर्शनस्य मनोवृत्तिं शुद्ध्यन्ति, एभिकरिणैः तेषां व्यक्तित्वं पूर्णतया विकसितं भवति प्रत्युत तिरस्कृतबालानां असुरक्षायाः, हीनतायाः च भावः भवति। ते मातापितृणां ध्यानं आकर्षयितुं बहुविधं वर्तन्ते यथा मौनम्, लघुविषयेषु दुःखं, क्रुद्धं, अभोजनं, शयने एव शौचम् इत्यादयः।

एवं स्पष्टं भवति यत् मातापितृणां मनोवृत्तयः बालस्य बौद्धिकस्तरं, व्यक्तित्वविकासं, क्षमतां च निश्चितरूपेण प्रभावितं कुर्वन्ति। मनोवृत्तिः बालस्य शैक्षणिकोपलब्धिम् अपि प्रभावितं करोति। बालकः विद्यालये पठति, अध्ययनानन्तरं तस्य उत्तीर्णतायाः असफलतायाः वा प्रभावः

मातापितृणां उपरि अपि भवति । अस्मिन् प्रभावे बालकः प्रत्यक्षतया प्रभावितः भवति । तत्सङ्गमे परिवारस्य आकारस्य स्वरूपस्य च प्रभावः बालस्य शिक्षायां भवति तथा च बालस्य अध्ययनक्षमता अपि परिवारस्य परिस्थित्या प्रभाविता भवति।

उच्चशिक्षितानां मातापितृणां आकांक्षाः स्वसन्ततिनां कृते अतीव उच्चाः सन्ति। अशिक्षितानां मातापितृणां बालकाः उत्तमं प्रदर्शनं न कुर्वन्ति। तथैव यदि गृहे सांस्कृतिकवातावरणं सुष्ठु न भवति तर्हि बालकः विद्यालये सम्यक् अभिव्यक्तिं कर्तुं न शक्नोति।

भारतीयसंस्कृतेः गतिशीलतायाः कारणात् पारिवारिकरूपेण अनेकानि महत्त्वपूर्णपरिवर्तनानि अभवन् । अधुना परिवारस्य आकारः दिने दिने लघुः भवति । अधिकव्यावसायिकगतिशीलतायाः कारणात् परिवारस्य संरचना परिवर्तते । मातापितरः स्वसन्ततिशिक्षणे अवश्यमेव ध्यानं ददति परन्तु ते अधिकं निराशाः भवन्ति यत् बालकाः अध्ययनानन्तरं किमपि कार्यं प्राप्तुं शक्नुवन्ति वा इति।

वर्तमानयुगं स्पर्धायाः युगम् अस्ति। बाल्यकालात् एव मातापितरः बालस्य आजीविकाविषये चिन्ताम् आरभन्ते । एतादृशे सति पारिवारिकवातावरणं बालस्य शैक्षणिकविकासं आकांक्षां च प्रभावितं करोति । निम्नलिखितप्रकारस्य पारिवारिकवातावरणं बालस्य शैक्षिकआकांक्षाः उपलब्धयः च प्रभावितं करोति ।

- ये बालकाः मातापितृभिः लाडिताः भवन्ति ते स्वस्य सम्यक् विकासं कर्तुं न शक्नुवन्ति, तेषां प्रत्येकस्य आवश्यकतायाः कृते मातापितृणां उपरि आश्रिताः भवन्ति।
- एवं अतीव अनुज्ञा प्राप्तेऽपि बालकाः स्वमार्गात् भ्रमन्ति, ते शिक्षायाः प्रति अलसाः भवन्ति।
- कदाचित् मातापितरः स्वसन्ततिभ्यः उच्चापेक्षाः स्थापयितुं आरभन्ते येन कारणेन बालकाः मानसिकभारम् अनुभवन्ति तथा च तेषां शैक्षिकविकासः बाधितः भवति।
- बालस्य शैक्षणिकविकासः अपि परिवारे द्वन्द्वस्य वातावरणेन प्रभावितः भवति।
- बालानाम् उपरि अत्यधिकं प्रतिबन्धं निषेधं च स्थापयित्वा तेषां मानसिकविकासः अपि प्रभावितः भवति।
- छात्राणां उत्तमशैक्षिकोपलब्ध्यर्थं तेषां सन्तुलितं वातावरणं प्राप्तुं आवश्यकम्। मातापितरः स्वसन्ततिनां क्षमताम् अवगत्य तेषां विकासाय पूर्णम् अवसरं दातव्यं तथा च तेषां उपरि किमपि प्रकारस्य मानसिकभारं न स्थापयितव्यं, अतिशयम् अपेक्षां वा न कुर्वन्तु

अतः उपसंहाररूपेण वक्तुं शक्यते यत् परिवारस्य परिवेशः, व्यक्तिं प्रति परिवारस्य व्यवहारः च तस्य शैक्षणिक-आकांक्षां विकासं च प्रभावितं करोति ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची-

शैक्षिक आकांक्षा (Educational Aspiration) से संबंधित ग्रंथः-

- **Saxena, N.R. & Mishra, B.K. "Educational Psychology"**

► शैक्षिक आकांक्षा और प्रेरणा के सिद्धांतों पर विस्तृत विवेचन।

- **Sharma, R.A. "Fundamentals of Educational Psychology"**

► आकांक्षा, अभिप्रेरणा, अभिरुचि तथा दृष्टिकोणों का अध्ययन।

- **Chauhan, S.S. "Psychology of Adolescence"**

► किशोरों में शैक्षिक आकांक्षा के विकास से संबंधित सामग्री।

पारिवारिक वातावरण (Family Environment) से संबंधित ग्रंथः-

- **Bhatia, H.R. "Elements of Educational Psychology"**

► पारिवारिक पृष्ठभूमि व उसका प्रभाव शैक्षिक उपलब्धि पर।

- **Mangal, S.K. "Child Development"**

► पारिवारिक वातावरण, पालन-पोषण शैली एवं बालक का व्यक्तित्व।

- **Desai, Neera "Woman and Society in India"**

► विशेष रूप से बालिकाओं की पारिवारिक पृष्ठभूमि का शैक्षिक प्रभाव।

- गुप्ता, प्रोफेसर एस.पी. एवं गुप्ता डॉ. अल्का इलाहाबाद उच्चतर शिक्षा मनोविज्ञान, शारदा पुस्तक भवन
- सिंह, डॉ. अरूण कुमार शिक्षा मनोविज्ञान, मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी
- लाल, आर एवं जैन शिक्षा मनोविज्ञान एवं प्रारम्भिक सांख्यिकी लॉयल बुक डिपो, मेरठ
- वार्षिक रिपोर्ट, डी.पी.ई.पी. 2012-2013- राजस्थान प्राथमिक शिक्षा परिषद जयपुर
- ऑबेरॉय डॉ.एस.सी शिक्षा मनोविज्ञान, आर्य बुक डिपो, करोलबाग नई दिल्ली
- बत्रा दीनानाथ शिक्षा का भारतीयकरण
- **Sharma, R. (1998), Universal Elementry Education: The Question of How Economic and Political Weekly. Vol.33 (26).**

- **Shukla S. (1994), Attainment of Primary School children in India, NCERT, New Delhi.**

Disclaimer/Publisher's Note: The views, findings, conclusions, and opinions expressed in articles published in this journal are exclusively those of the individual author(s) and contributor(s). The publisher and/or editorial team neither endorse nor necessarily share these viewpoints. The publisher and/or editors assume no responsibility or liability for any damage, harm, loss, or injury, whether personal or otherwise, that might occur from the use, interpretation, or reliance upon the information, methods, instructions, or products discussed in the journal's content.
